

Lily Bonga

Νεολιθική κεραμική από το σπήλαιο Πελεκητών, Κάτω Ζάκρος: προκαταρκτικά συμπεράσματα

ABSTRACT

This brief paper presents the main characteristics and relative dating of the Neolithic pottery from the Pelekita Cave, near Kato Zakros in eastern Crete. It is based on the preliminary study of the pottery recovered from both the older (1979, 1982, 1985) and more recent excavations (2014-2015). The area of excavation was concentrated along the back wall of the first chamber (Chamber 1) of the cave. Chamber 1 is rock-shelter-like, open to air and sunlight; the four deeper chambers of the cave were not explored.

The pottery recovered in Chamber 1 is associated with a series of hearths and a semi-circular built feature that was perhaps constructed as a sheep-pen in the south-west corner of the chamber. Most of the pottery has dark-colored surfaces and is well burnished. The vessel shapes and morphological characteristics of handle types and decoration are best paralleled at Knossos (and by extension, Katsambas). In the Knossian chronology (Tomkins 2007), Pelekita can be dated as early as the Early Neolithic and as late as the early Final Neolithic (Tompkin's FN I), but a more conservative estimate suggests a mainly Late Neolithic date, with perhaps a few pieces dating earlier or later, ca. 5900-4500/4000 BC. Parallels can also be found on the mainland, but ones from the Cyclades and Dodecanese are not as useful due to their widely varying relative chronologies. Radiocarbon dates for Pelekita are not yet available and are planned for the future.

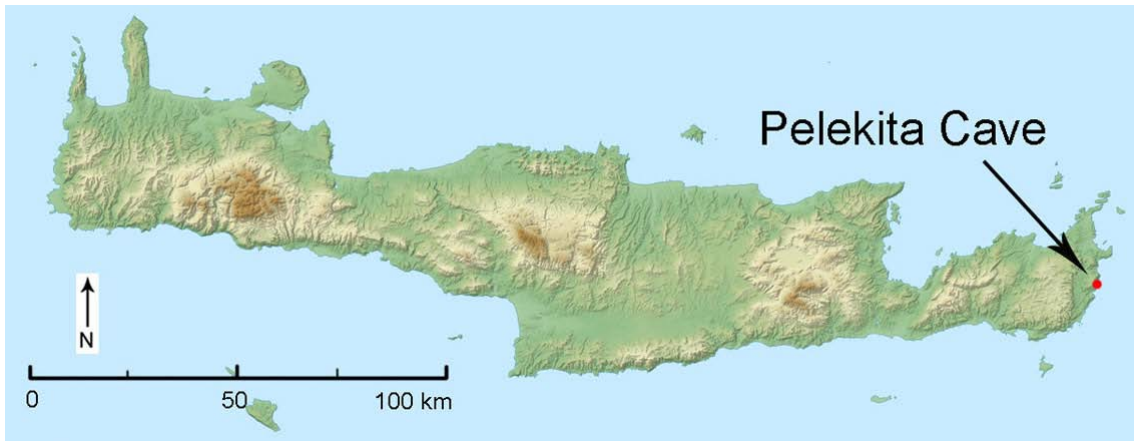
ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Νεολιθική Κρήτη, Νεολιθική κεραμική, χρονολόγηση, αρχαιολογία των σπηλαίων

ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ, ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

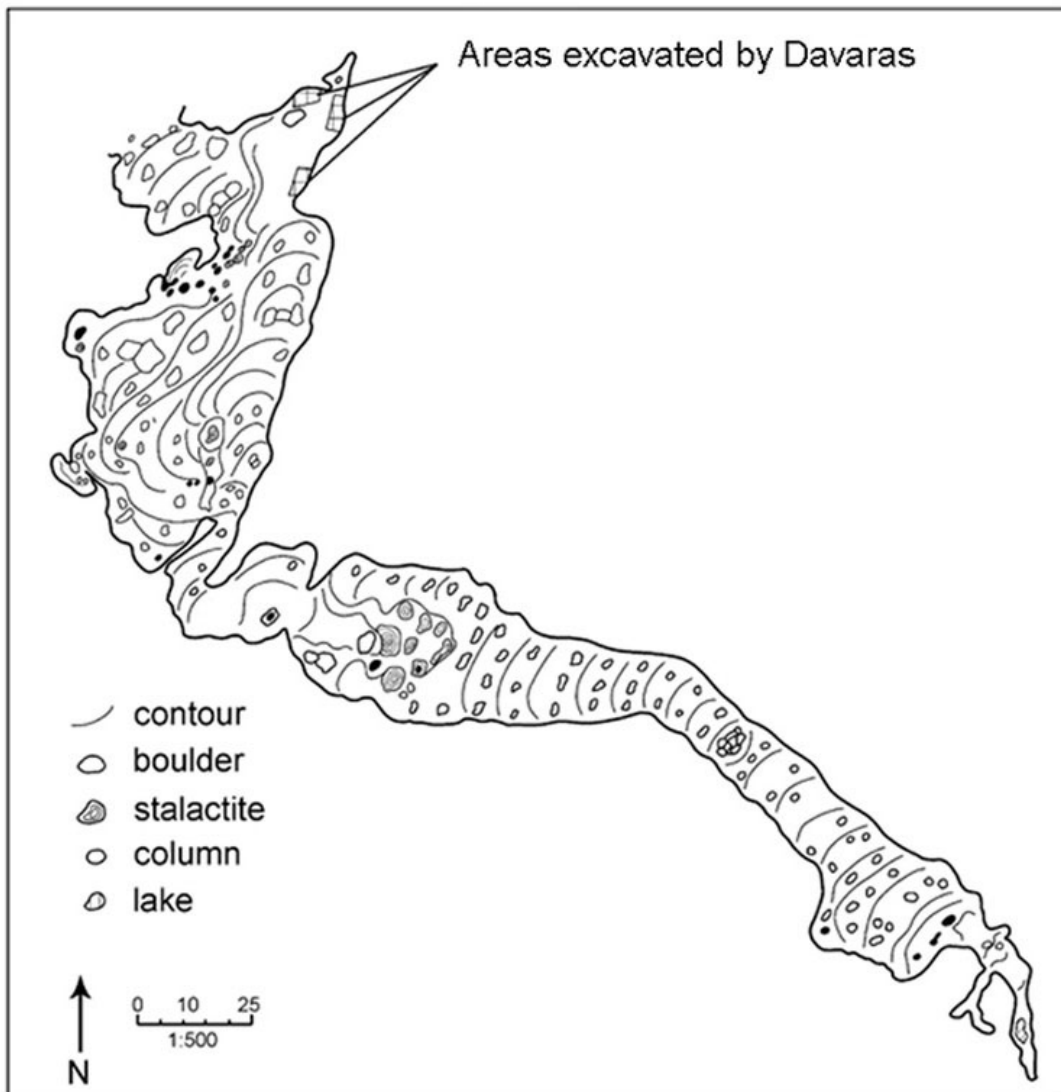
Το σπήλαιο των Πελεκητών βρίσκεται 5 χλμ. βορειοανατολικά του Μινωικού ανακτόρου της Κάτω Ζάκρου και νοτιοδυτικά του μικρού κόλπου Καρούμες που βρίσκεται στις υπώρειες του όρους Τραόσταλος (υψόμετρο 515 μ.), στην ανατολική ακτή της Κρήτης (Εικ. 1). Το σπήλαιο των Πελεκητών είναι ένα από τα μεγαλύτερα στην Κρήτη, με συνολική έκταση 4,500 μ² και μήκος τουλάχιστον 310 μ. (Εικ. 2).

---

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους: Βαγγελιώ Βιολάκη, Γραμματεία Συνεδρίου, Αθανασία Κάντα, Susan Ferrence, Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδας, INSTAP Philadelphia, προσωπικό του INSTAP SCEC (και ιδιαίτερα στους συντηρητές, τον φωτογράφο και τον Διευθυντή), Πανεπιστήμιο Temple, τον Philip P. Betancourt και την ομάδα του Σπηλαίου των Πελεκητών. Επίσης στους Νίκο Ευστρατίου, Αλεξάνδρα Καρέτσου, Simona Todaro, Caroline Thurston, τη Βρετανική Σχολή στην Κνωσό για τα συγκριτικά παράλληλα και τους Peter Tomkins, Laure Van Grootel, Σαμάνθα Ξημέρη, Ελένη Νοδάρου και Krzysztof Nowicki για τις πολύτιμες συμβουλές και τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις.

Εικ. 1. Η θέση των σπηλαίων των Πελεκητών στην Κρήτη. (Ο χάρτης της συγγραφέως.)

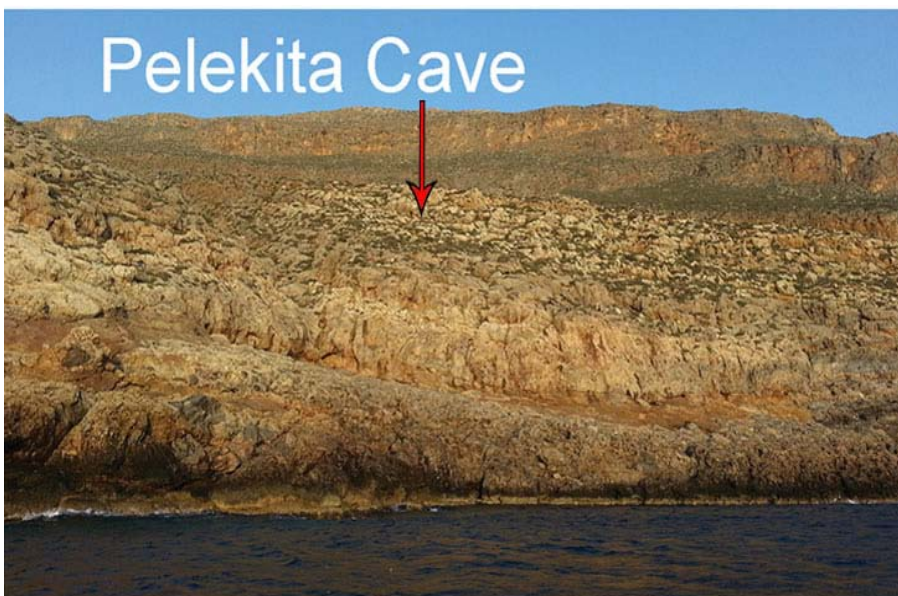
Εικ. 2. Ο τομέας της ανασκαφής. (Το σχέδιο μετά τον Δαβάρα 1979, σχ. 1.)

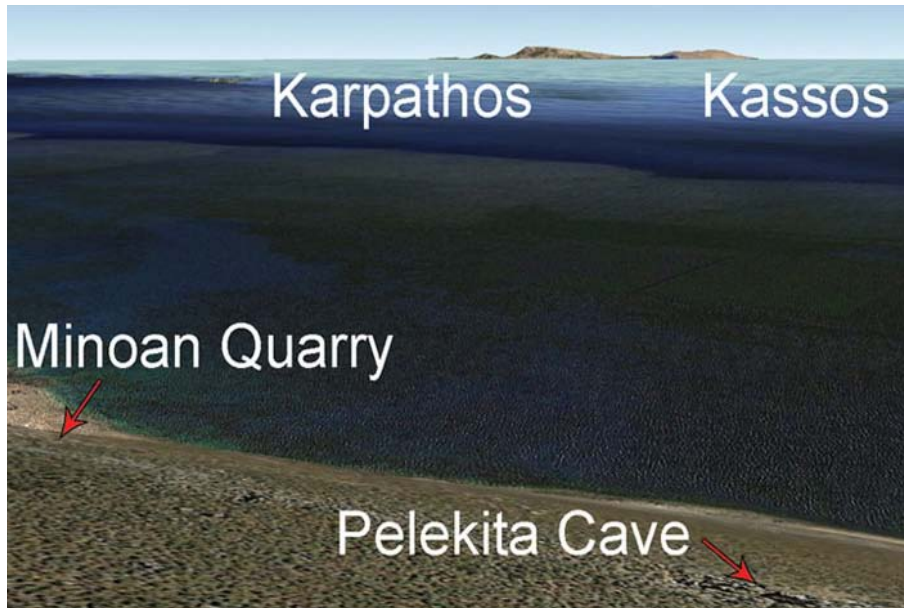
Εικ. 3. Η είσοδος του σπηλαίου προς τα βορειο-ανατολικά σε σχέση με τη θάλασσα. (Η φωτογραφία της Susan Ferrence.)

Το σπήλαιο έχει πέντε μεγάλους θαλάμους που φτάνουν έως και 45 μ. πλάτος και αρκετούς, στενότερους διαδρόμους. Μια μικρή λιμνούλα (5,5 μ. μήκος × 1,2 μ. πλάτος × 1 μ. βάθος) βρίσκεται στα έγκατα του σπηλαίου (σε βάθος 51 μ. από την είσοδο του σπηλαίου). Στους βαθύτερους θαλάμους βρέθηκε πλούσιος σταλακτιτικός και σταλαγματικός διάκοσμος και θεαματικοί ογκόλιθοι.

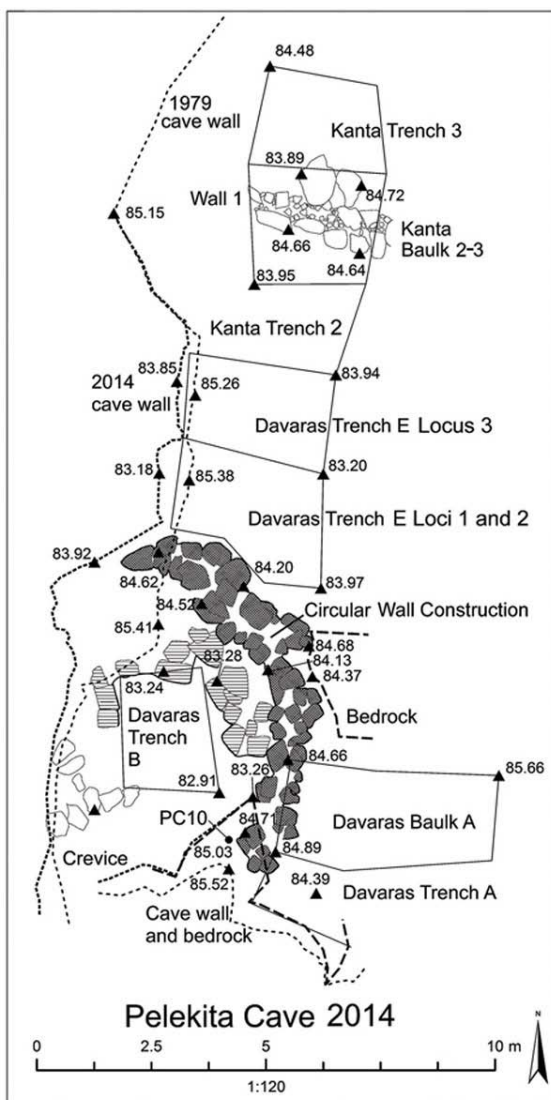
Το σπήλαιο πήρε το όνομά του από το ομώνυμο Μινωικό λατομείο στη βορειοανατολική ακτή. Είναι επίσης γνωστό και ως «Σπήλαιο της Συκιάς» λόγω της μεγάλης συκιάς που κάποτε βρισκόταν στην είσοδο. Το στόμιο του σπηλαίου έχει (περίπου) 11,5 μ. πλάτος, 6 μ. ύψος και βρίσκεται σε υψόμετρο 98 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας (Εικ. 3). Η είσοδος δεν είναι ορατή από την ακτή αλλά τα έντονα γκριζα βράχια που κρέμονται πάνω από την είσοδο του σπηλαίου φαίνονται από τη θάλασσα (Εικ. 4). Σε μέρα με καθαρή ατμόσφαιρα τα νησιά

Εικ. 4. Η θέση του σπηλαίου, όπως φαίνεται από τη θάλασσα. (Η φωτογραφία της συγγραφέως.)

Εικ. 5. Η θέση του σπηλαιίου με την Κάρπαθο και την Κάσο στο φόντο. (Η φωτογραφία από το Google Earth.)

της Κάσου και της Καρπάθου είναι ορατά από την είσοδο του σπηλαιίου στα βορειο-ανατολικά (Εικ. 5).

Το 1963 το σπήλαιο εξερευνήθηκε από τον σπηλαιολόγο Ελευθέριο Πλατάκη (1978) και το 1969 χαρτογραφήθηκε από μια μικρή ομάδα της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας με επικεφαλής τον Ιωάννη Ιωάννου (1970). Το σπήλαιο έχει ανασκαφεί πέντε φορές κατά τη διάρκεια δύο ανασκαφικών αποστολών (1979, 1982, 1985, 2014 και 2015). Οι ανασκαφές ξεκίνησαν από τον Κωστή Δαβάρα (1987, 1989) και συνεχίστηκαν με τη βοήθεια της Αθανασίας Κάντα. Η Κάντα συνέχισε τις ανασκαφές το 2014 και το 2015 με την άδεια της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας & Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδας. Η ανασκαφή περιορίστηκε στον Θάλαμο 1, ένα βραχύδες καταφύγιο εν μέρει ανοιχτό προς τον ουρανό και το φως του ήλιου (Εικ. 6).

Εικ. 6. Οι περιοχές των ανασκαφών στο Τμήμα 1. (Ο χάρτης της Miriam Clinton.)

Εικ. 7. Η σύγχρονη διαδρομή μέσα στο σπήλαιο. (Η φωτογραφία της συγγραφέως.)

Δεν είναι σαφές πώς ήταν η είσοδος του σπηλαίου κατά την προϊστορία. Σήμερα η κάθοδος στο σπήλαιο έχει έντονη κατωφέρεια (Εικ. 7). Η σημερινή ακτογραμμή κοντά στο σπήλαιο είναι βραχώδης χωρίς παραλία ή λιμάνι, αλλά κατά τη Νεολιθική περίοδο, όταν η στάθμη της θάλασσας ήταν χαμηλότερη, υπήρχε ένας μεγάλος ύφαλος προς τα ανατολικά (Vokotopoulos 2007).

Από τη Μέση ως την αρχή της Τελικής Νεολιθικής περιόδου (MN-TN II Κνωσού) το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο ανθρώπων και ζώων. Στη ΝΔ γωνία του Θαλάμου 1 κατασκευάστηκε ένας ημικυκλικός τοίχος αντιστήριξης, σχηματίζοντας έναν κλειστό χώρο που ίσως χρησιμοποιήθηκε ως μάντρα για πρόβατα (Εικ. 8). Έξω από αυτή την περιοχή βρέθηκαν μια σειρά εστιών και μικρά ευρήματα (οψιανός από τη Μήλο, οστά, όστρεα, λίθινα εργαλεία).

Εικ. 8. Η «κυκλική κατασκευή» (πιθανόν από έναν τοίχο); μια μάντρα στη νοτιοδυτική γωνία του Τμήματος 1. (Η φωτογραφία της Susan Ferrence.)

Εικ. 9. Κεραμική με μελανή στίλβωση: βαθιές φιάλες, κλειστό αγγείο και κύπελλο. (Η φωτογραφία του Χρόνη Παπανικολόπουλου.)

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

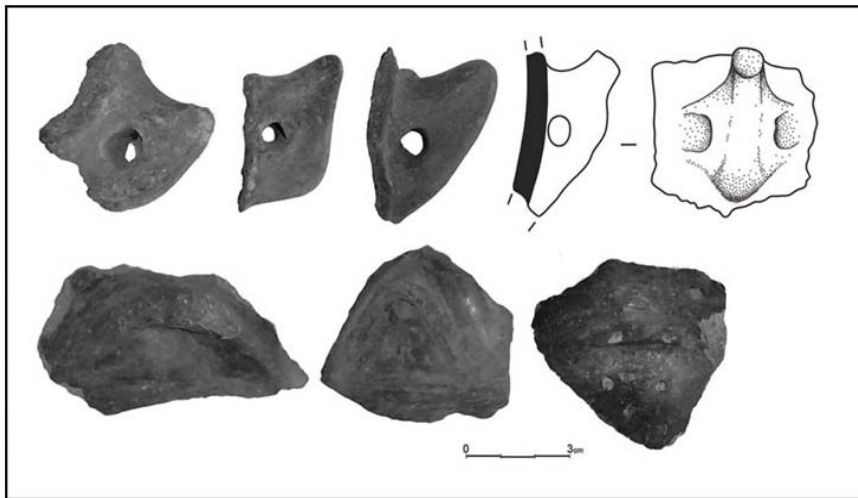
Η πλειονότητα της κεραμικής φέρει μελανή στίλβωση, ενώ υπάρχουν και μερικά αγγεία με καφέ, φαιές, υπόλευκες και ερυθρές επιφάνειες (Εικ. 9). Συνήθως οι επιφάνειες είναι καλά στιλβωμένες. Η διακόσμηση (λευκή βαφή, κυματοειδής στιλβωτή, πλαστική και εγχάρακτη) είναι σπάνια.

Γενικά ο πηλός δεν έχει εγκλείσματα, σε κάποιες περιπτώσεις είναι ημι-χονδροειδής και σπάνια χονδροειδής. Η πιο κοινή κεραμική ύλη συνίσταται στην προσθήκη ασβεσίτη (calcite-tempered) αλλά έχουν ταυτοποιηθεί και άλλες (π.χ. «Μιραμπέλλο» με γρανο-διορίτη, με μίκα, με χαλαζία και με θρυμματισμένη κεραμική). Τα αγγεία χρησιμοποιήθηκαν για το σερβίρισμα, την κατανάλωση φαγητού και ποτού, καθώς και πιθανότατα για το μαγείρεμα.

Πολλά από τα σπασμένα αγγεία φαίνεται ότι επισκευάστηκαν (Εικ. 10) (με τη δημιουργία οπών και τη συγκόλληση των σπασμένων τμημάτων), ενώ υπάρχουν και θραύσματα, τα οποία διαμορφώθηκαν ως κεραμικοί δίσκοι (Εικ. 10β) και μπορεί να χρησιμοποιούνταν ως σφονδύλια, πιόνια παιχνιδιών ή ανταλλακτικά «κουπόνια». Επίσης, θραύσματα οστράκων

Εικ. 10. Κεραμική με μελανή στίλβωση: (α) επισκευασμένα αγγεία, (β) κεραμικοί δίσκοι, σφονδύλια, πιόνια παιχνιδιών ή ανταλλακτικά «κουπόνια», (γ) κεραμικά εργαλεία (επεξεργασίας δερμάτων ή για τη στίλβωση κεραμικών αγγείων). (Η φωτογραφία της συγγραφέως.)

Εικ. 11. Διαφορετικές λαβές με κερατοειδείς αποφύσεις. (Οι φωτογραφίες και τα σχέδια της συγγραφέως.)

χρησιμοποιήθηκαν ως εργαλεία επεξεργασίας δερμάτων ή για τη στίλβωση κεραμικών αγγείων (Εικ. 10γ).

Τα σχήματα αποτελούνται από μεσαίες και μεγάλες ρηχές ημισφαιρικές φιάλες (μερικές φορές με ήπια τροπίδωση ή με έξω νεύον χείλος), βαθύτερες σφαιρικές απιόσχημες φιάλες, πιθοειδή (μερικές φορές με κυλινδρικό λαϊμό) και σύστομα πιθοειδή (Εικ. 9, 16, 17). Σπανιότερα υπάρχουν και μικρότερες φιάλες, κύπελλα και μικκύλα. Τα περισσότερα αγγεία έχουν ελαφρώς κοίλες ή επίπεδες βάσεις. Σπανιότερα απαντούν αγγεία με δακτυλιόσχημες βάσεις.

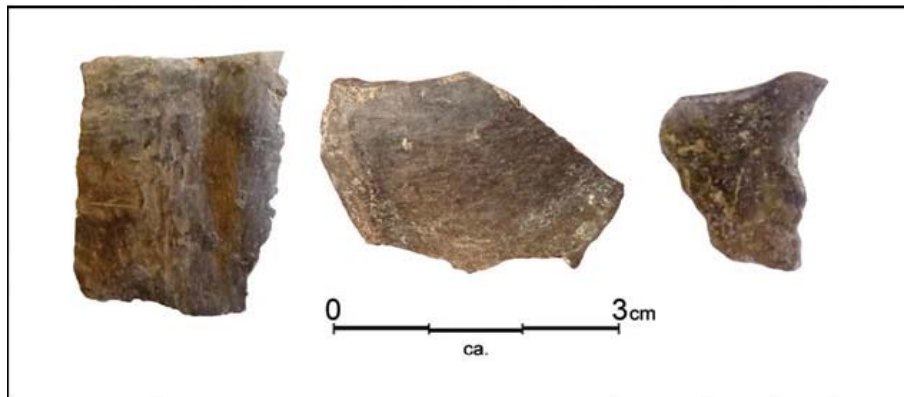
Σχεδόν όλα τα αγγεία φαίνεται ότι είχαν τουλάχιστον μία λαβή αλλά, δυστυχώς, οι περισσότερες από τις λαβές δεν έχουν διασωθεί, επομένως το φάσμα των τύπων των λαβών και των αντίστοιχων σχημάτων αγγείων παραμένει ασαφές (Εικ. 11-13). Οι μεγάλες κάθετες ταινιωτές λαβές είναι κοινές σε όλες τις φάσεις και δεν είναι διαγνωστικές για τη χρονολόγηση των αγγείων (π.χ. με οπές ανάρτησης, μαστοειδείς, κερατοειδείς, με κεντρική νεύρωση ή κέρατα, μαστοειδείς αποφύσεις [NN I Κνωσού και μετά, Tomkins 2007]).

Εικ. 12. Λαβές με κερατοειδή απόφυση (τύπου «wishbone»). (Η φωτογραφία της συγγραφέως.)

Εικ. 13. Η τοξωτή λαβή τετράγωνης διατομής και μια ευρύτερη παραλλαγή με διπλά κέρατα. (Η φωτογραφία της συγγραφέως.)

Εικ. 14. Όστρακα χείλους από βαθιές φιάλες με επίθετη καμπυλόγραμμη ταινία, η οποία προεξέχει του χείλους, και επίθετο κομβίο. (Η φωτογραφία της συγγραφέως.)

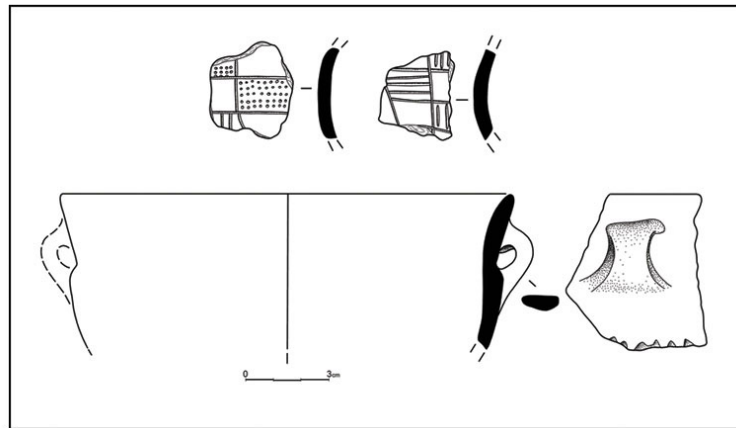
Υπάρχουν ταινιωτές λαβές διαφόρων τύπων (με κεντρική νεύρωση – winged) (Εικ. 9b, c) και λαβές με κερατοειδή απόφυση (τύπου wishbone), με στρογγυλά κομβία στην κορυφή (AN-MN Κνωσού, Tomkins 2007) (Εικ. 12), τοξωτές λαβές τετράγωνης διατομής, καθώς και μια ευρύτερη παραλλαγή με διπλά κέρατα (MN Κνωσού, Tomkins 2007) (Εικ. 13).

Επίσης με μια προγενέστερη χρονολόγηση υπάρχουν όστρακα χείλους από βαθιές φιάλες με επίθετη καμπυλόγραμμη ταινία, η οποία προεξέχει του χείλους, και επίθετο κομβίο (AN Κνωσού) (Εικ. 14). Σειρές από μικρά μαστίδια κάτω από το χείλος μικρότερων φιαλών, ομάδες μεγαλύτερων φιαλών με επίθετα μαστίδια (MN Κνωσού, Tomkins 2007) (Εικ. 15). Εγχάρακτη και στιγμοειδής (pointillé) διακόσμηση σε διάταξη τύπου «σκακιέρα» ή σε μετόπες

Εικ. 15. Όστρακα με προστιθέμενα πλαστικά σφαιρίδια και ταινίες. (Η φωτογραφία της συγγραφέως.)

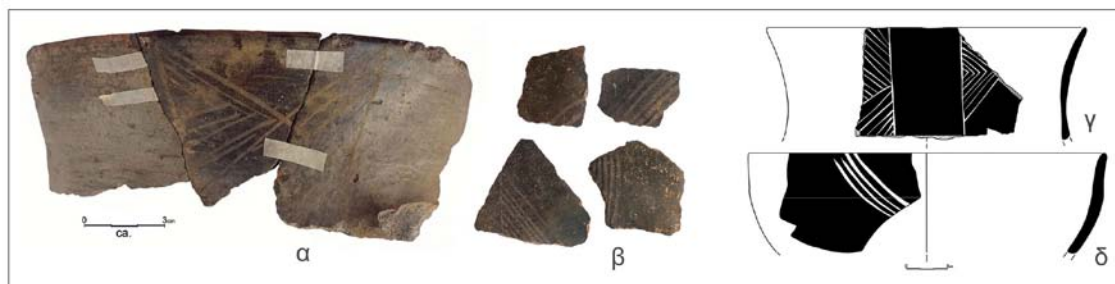
Εικ. 16. Η εγχάρκτη και στιγμοειδής διακόσμηση (pointillé). (Το σχέδιο της συγγραφέως.)

(Εικ. 16). Πιθανότατα είχε επίθετη διακόσμηση (crusted), επίθετο κόκκινο χρώμα με λευκό γέμισμα (MN Κνωσού, Tomkins 2007). Υπάρχει μόνο ένα παράδειγμα κυματοειδούς στιλβωτής διακόσμησης από φιάλη με ήπια τροπίδωση (MN-NN I Κνωσού, Tomkins 2007).

Τα μοτίβα διακόσμησης με λευκή βαφή αποτελούνται από απλά γεωμετρικά σχέδια, γραμμοσκιασμένα τρίγωνα ή σχέδια σχήματος «V», διατεταγμένα σε μετόπες γύρω από τον λαιμό πιθοειδών με έξω νεύον χείλος (Εικ. 17α, γ). Λίγα όστρακα διατηρούν ομάδες καμπύλων γραμμών διατεταγμένες σε γιρλάντες στο χείλος των φιαλών (Εικ. 17δ). Η πλειοψηφία των οστράκων φέρει γραπτή διακόσμηση από προσεκτικά σχεδιασμένες λευκές, λεπτές γραμμές, αν και σώζονται μερικά παραδείγματα ευρύτερων ζωνών με πιο «απρόσεκτες» πινελιές (Εικ. 17β). Οι λαβές ήταν επίσης βαμμένες (π.χ. μια λαβή με κεντρική νεύρωση και μία λαβή τύπου wishbone).

Η χρονολόγηση της κεραμικής με λευκή διακόσμηση στηρίζεται αποκλειστικά σε άλλα διαγνωστικά όστρακα από το σπήλαιο των Πελεκητών και φαίνεται να είναι σύγχρονη με τη MN ή NN I της Κνωσού, αν και δεν υπάρχουν δημοσιευμένα παραδείγματα από την Κνωσό.

Ωστόσο ο κεραμικός ρυθμός «λευκό επί σκοτεινού» είναι ευρέως διαδεδομένος σε όλο το Αιγαίο και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα κατά τη διάρκεια της μετάβασης από NN-TN (NNII,

Εικ. 17. Ζωγραφισμένα όστρακα με λευκό χρώμα. (Οι φωτογραφίες και τα σχέδια της συγγραφέως.)

TN IA, IB Κνωσού): Σάλιαγκος και σπήλαιο Αντιπάρου (Evans and Renfrew 1968, Mavridis 2010), Σπήλαιο Ζα στη Νάξο (Zachos 1987), Ακρωτήρι στη Θήρα (Sotirakoroulou 1996, 2008), Τηγάρι (Felsch 1988) και στα κατώτερα στρώματα του Κάτω σπηλαίου στο Άγιο Γάλα, όπως επίσης και στα ανώτερα στρώματα του Άνω Σπηλαίου και στο Εμπορείο ΙΧ-Χ της Σάμου (Hood 1981), στο σπήλαιο του Αγίου Γεωργίου (στις Καλυθιές) και στο σπήλαιο Κούμελο (στον Αρχάγγελο) στη Ρόδο (Sampson 2003), Φτελιά στη Μύκονο (Sampson 2002), στο σπήλαιο Φράγγι στην Αργολίδα (Vitelli 1999), στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας (Κάρυστος) (Mavridis και Tankosic 2009) και στο σπήλαιο Σκοτεινή (Θαρρούνια) στην Εύβοια (Sampson 1993).

ΣΧΕΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Στην ανατολική περιοχή της Κρήτης (στη χερσόνησο Σητείας) δεν είναι γνωστές άλλες νεολιθικές θέσεις πριν από την τελική Νεολιθική (Nowicki 2014) και η πιο κοντινή σχέση είναι με την Κνωσό, αν και ο παραλληλισμός δεν είναι ακριβής. Προτακτική μελέτη της κεραμικής δείχνει ότι είναι πρώιμη και καλύτερη σύγκριση είναι με την Κνωσό (και τον Κατσαμπά). Σύμφωνα με τον Tompkins (2007) η κεραμική χρονολογείται στην AN-NN / πρώιμη TN.

Με βάση τους παραλληλισμούς από την αναθεωρημένη κεραμική και χρονολογική αλληλουχία στην Κνωσό (Tompkins 2007, 2014), το υλικό από το σπήλαιο των Πελεκητών είναι σύγχρονο με τη λεγόμενη Αρχαιότερη Νεολιθική (Στρώματα ΙΧ-ΙΙΙ) περίοδο της Κνωσού, τη Μέση Νεολιθική (Στρώματα VII-VIB, Στρώμα Ρ), τη Νεότερη Νεολιθική Ι (Κνωσού Στρώματα VIB-V, Στρώματα Ν, Μ, Λ) και με τις αρχές της Νεότερης Νεολιθικής ΙΙ (στο σύστημα του Σαμψών) (Κνωσού Στρώμα ΙV, Στρώματα Κ, Η, Γ). Στην Κνωσό αυτές οι φάσεις χρονολογούνται γύρω στο 5.900-4.500 / 4.000 π.Χ. Δεν υπάρχει ακόμα ραδιοχρονολόγηση από το σπήλαιο Πελεκητών.

Με βάση την απουσία ύστερης ανάλογης κεραμικής από την Κνωσό, όπως π.χ. κύπελλα με πιο έντονη τροπίδωση, συχνότερη χρήση της κυματοειδούς διακόσμησης, απουσία κερατοειδών λαβών του ύστερου τύπου «κλειδοκόκκαλο» (π.χ. νέες κεραμικές ύλες και αστίλβωτη κεραμική) προτείνεται ένα *terminus ad quem* για τη χρονολόγηση της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου στο σπήλαιο των Πελεκητών.

Σε σχέση με τον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο, από τα Πελεκητά απουσιάζουν η επίθετη κόκκινη βαφή (crusted), η επίθετη σχοινοειδής διακόσμηση, οι φιάλες με εσωτερικά διογκωμένο χείλος τύπου Kumtepe Ib (rolled-rimbowls), οι «καρποδόχοι», τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη «réchauds», ή τα λεκανοειδή σκεύη με διάτρητα χείλη (cheese-pots), η κυματοειδής στιλβωτή διακόσμηση (pattern-burnished) και άλλα ύστερα διαγνωστικά γνωρίσματα (Pheles 2004). Η απουσία τέτοιων τύπων διακόσμησης είναι περισσότερο ενδεικτική μιας χρονολογικής διαφοράς παρά μιας διαφορετικής πολιτιστικής επιλογής ή διαφορετικών περιοχών αλληλεπίδρασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Costis Davaras (1987), “Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου”, *ArchDelt* 34, B2, *Chronika* (1979), 402-404.
- Costis Davaras (1989), “Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου”, *ArchDelt* 37, B2, *Chronika* (1982), 388.
- John D. Evans and Colin Renfrew (1968), *Excavations at Saliagos near Antiparos*, London.
- Rainer C. S. Felsch (1988), *Samos II: Das Kastro Tigani: Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung*, Bonn.
- Sinclair Hood (1981), *Excavations in Chios, 1938–1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, British School of Archaeology at Athens, Thames and Hudson.
- Ioannis Ioannou, (1970), «Το Σπήλαιον Πελεκητά Κάτω Ζάκρου Σητείας Κρήτης», *Το Δελτίο της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* 10 (6), 40-46.
- Fanis Mavridis (2010), “Salvage Excavation in the Cave of Antiparos, Cyclades: Prehistoric Pottery and Miscellaneous Finds. A Preliminary Report”, *Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization Ser. II vol. 10, vol. 9 (2007-2008)*, Art and Archaeology, Warsaw, 7-34.
- Fanis Mavridis and Tankosić Žarko (2009), “The Ayia Triada Cave, Southern Euboea: Finds and Implications of the Earliest Human Habitation in the Area (A Preliminary Report)”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 9 (2), 47-59
- Krzysztof Nowicki (2014), *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*, Berlin, De Gruyter.
- William W. Phelps (2004), *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece* (BAR-IS 1250), Oxford, Archaeopress [1975 PhD. diss., Institute of Archaeology, University of London].
- Eleutherios Platakis (1978), «Από τα Σπήλαια του Νομού Λασιθίου», *Αμάθεια* 34, 49-56.
- Adamantios Sampson (1993), *Το σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια της Εύβοιας*, Αθήνα, Εφορεία Σπηλαιολογίας.
- Adamantios Sampson (2002), *The Neolithic Settlement At Ftelia, Mykonos*, Rhodes, University of Aegean.
- Adamantios Sampson (2003), *Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Panayiota Sotirakopoulou (1996), “Late Neolithic Pottery from Akrotirion Thera: Its Relations and the Consequent Implications”, Eva Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, 1. Band: Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 581-607.
- Panayiota Sotirakopoulou (2008), “Akrotiri, Thera: The Late Neolithic and Early Bronze Age Phases in Light of Recent Excavations at the Site”, Niel Brodie, Jenny Doole, Giorgios Gavalas and Colin Renfrew (eds.), *Horizon, A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research 121-134.
- Peter Tomkins (2007), “Neolithic. Strata IX-VIII, VII-VIB, VIA-V, IV, IIIB, IIIA, IIB, IIA and IC Groups”, Nicoletta Momigliano (ed.), *Knossos Pottery Handbook Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, BSA 14, 9-48.
- Karen D. Vitelli (1999), *Pottery, Volume 2: The Later Neolithic Ceramic Phases 3 to 5, Fascicle 10 (Excavations at Franchthi Cave, Greece)*, Indiana, Indiana University Press.
- Leonidas Vokotopoulos (2007), *Το κτηριακό συγκρότημα του Φυλακίου της Θάλασσας στον όρμο Καρούμες και η περιοχή του: ο χαρακτήρας της κατοίκησης στην ύπαιθρο της Ανατολικής Κρήτης κατά τη Νεοανακτορική Εποχή*, Aristotle University of Thessaloniki, PhD. Diss.
- Konstantinos Zachos (1987), «Σπηλιά Ζα», *AD* 42B, 694-700.